

ҚҰҚЫҚ**ӘОЖ 342.41**
МРНТИ 10.15.23DOI: <https://doi.org/10.37788/2024-1/137-144>**М.Е. Бихиянова**Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан
(e-mail: mika.asima.nagima@mail.ru)**Қазақстан республикасы мен АҚШ президенттерінің конституциялық мәртебесі****Аңдатпа**

Негізгі мәселе: Мақалада Қазақстан Республикасы (ҚР) және АҚШ Президенттерінің Конституциялық мәртебелеріне салыстырмалы-құқықтық талдау жасалды. Зерттеуге алынған елдердің Конституциясының тиісті ережелері бойынша және орналастыру нысаны; басқару нысаны; президенттерді сайлау және өкілеттіктер; Президенттікке кандидаттар үшін белгіленген цензалар және т. б. өлшемдер бойынша жүргізілді. Аталған елдердің президенттік институтының құқықтық мәртебесінің ерекшеліктері атап өтілді, оның ішінде мынадай мәселелерде: Парламенттің жоғарғы палатасын, министрліктер мен өзге де мемлекеттік басқару органдарын қалыптастыруға қатысу; Парламентпен және биліктің сот тармақтарымен өзара қарым-қатынас; қорғаныс және қауіпсіздік салаларындағы өкілеттіктер; халықаралық қатынастар; заң шығару және т. б.

Мақсаты: Қазақстан Республикасы Президентінің құқықтық мәртебесінің мазмұнын ашуда, Мемлекет басшысының доктриналық, нақты, Нормативтік құқықтық мәртебесін ашуда, Қазақстан Республикасындағы Президенттің ерекшеліктерін, оның нормативтік және нақты мәртебесін талдауда. Мақалада Қазақстан Президентінің Әкімшілік-құқықтық мәртебесіне қатысты конституциялық-құқықтық мәртебесі, Мемлекет басшысы және мемлекеттік басқару функцияларын жүзеге асыратын жоғары лауазымды тұлға ретіндегі "Президент" институтының конституциялық негіздері контекстіндегі мәртебелік ұстанымдарын талдау бағаланады.

Әдістер: Зерттеудің әдіснамалық негізі, жұмыс құбылыстарды танудың ғылыми әдістерінің жиынтығына негізделген: салыстырмалы құқықтану, құқықтық актілерді догматикалық талдау әдісі және т.б., бұл жиынтықта Қазақстан Республикасы Президентінің конституциялық-құқықтық мәртебесінің мәселелерін ашуға, басқарудың супер президенттік формасының элементтерін біріктіру фактісін анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және олардың маңыздылығы: Демек, салыстыру қорытындысы бойынша АҚШ және Қазақстанның президенттік институттары арасында парламентке жолдау құқығы, Президент ұсынатын лауазымды тұлғаларды тағайындауға, бекітуге, сайлауға сенаттың қатысуы, veto құқығы, қарулы күштердің бас қолбасшылығы, бір адам қатарынан екі мерзімнен артық президент бола алмайды.

Түйінді сөздер: Конституция, Президент, Премьер-Министр мемлекет, федерация, үкімет, парламент.

Кіріспе

1990 жылы Қазақстан Республикасының мемлекеттік билік органдары жүйесіне Президент лауазымын енгізу басқа елдерде, әсіресе АҚШ сияқты дамыған демократиялық елдерде президенттік институттың мәні мен жұмыс істеуіне қызығушылығын едәуір арттырды. Қазақстан – КСРО ыдырауының нәтижесінде пайда болған, әлемнің түрлі жоғары дамыған мемлекеттерінің оң заң шығарушылық тәжірибесін өзіне алуға ұмтылған жас, дамып келе жатқан мемлекет. Сондықтан қоғамның жетекші елдердің негізін қалаушы құжатына (Конституциясына), атап айтқанда, АҚШ-тың мемлекет басшысы постының құрылтайшысы ретіндегі қызығушылығы орынды.

«Президент» термині латынның «praesidens» «алда отыратын» дегенді білдіреді. Антикалық уақытта Президент деп түрлі жиналыстарда төрағалық етушілерді атаған. Оның

қазіргі мағынасы – мемлекет басшысы ретінде «президент» термині тек XVIII ғасырдың соңынан бастап қолданылып келеді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 89-бабына сәйкес Президент мемлекет басшысы болып табылады және мемлекеттік билік органдарының келісілген жұмыс істеуі мен өзара іс-қимылын қамтамасыз етеді, ал АҚШ-та Конституцияның 2-бабының 1-бөліміне сәйкес атқарушы билікті АҚШ Президенті жүзеге асырады.

АҚШ-тың конституциялық құрылысын талдау негізінде Қазақстаннан ерекшеленетін мынадай аспектілерді атап өтуге болады.

Материалдар мен әдістер

АҚШ мемлекеттік құрылымы бойынша – федерация, мұнда федерация мен штаттар арасындағы құзыреттер нақты әрі айқын бөлінген. Штаттар өкілеттігі салмақты, әсіресе әлеуметтік-экономикалық салада. Билік тармақтары арасында билікті заң шығарушы, атқарушы және сот деп көлденең бөлу биліктің тік бөлінуімен толықтырылған, бұл мемлекеттік құрылымның федеративті нысаны болып ұйғарылған: Одақ өкілеттігінің аясына кірмегеннің барлығы штаттар мен халықтың өкілеттіне қалдырылған [3, б.27]. Америка Конституциясы дуалистік федерализм жүйесін орнатты, оның негізіне Одақ пен штаттардың құзыреттерінің салаларын қатаң шектеу қойылған. Дуалистік федерализм қағидатына сәйкес Конституция Одақтың айрықша құзыретінің саласын белгілейді (мәселелер тізбесі беріледі, бұл тізімдеме тек Одақ заң актілерін шығара алады). Конституциялық тізбеде қамтылмаған барлық қалған (қалдықты құзырет деп аталатын) мәселелер федерация субъектілерінің нормалаушы органдарын жүргізу нысаны болып табылады.

Құзыреттілікті шектеудің осындай жүйесі алғаш рет АҚШ-та жүзеге асырылды. Конституцияның 1-бабының 8-бөлімі Одақтың айрықша құзыретіне жататын құқықтық реттеу нысандарының тізбесін қамтиды. Оған: еларалық және сыртқы сауданы реттеу; монеталарды нақыштау; таразы мен өлшем стандарттарын белгілеу, почта қызметтері мен почта жолдарын құру; патенттер мен авторлық куәліктер беру, ашық теңізде қарақшылық белгілерін және оны жасағаны үшін жазаларды белгілеу кіреді.; соғысты жариялау, репрессалияларға каперлік куәліктер мен рұқсат беру, армияны қабылдау және ұстау, әскери-теңіз флотын құру және ұстау, сыртқы қатынастарды жүргізу және аумақтық иеліктерді басқару [4, 81 б.].

АҚШ Конституциясының 10-бабына сәйкес осы тізбеде аталмаған барлық мәселелер штаттардың айрықша құзыретіне жатады. Штаттың жоғары лауазымды тұлғасы, атқарушы билік иесі Миссисипи (онда губернаторды сайлаушылар сайлайды) қоспағанда, барлық штаттарда екі жылдан төрт жылға дейінгі мерзімге тікелей сайлаумен сайланатын губернатор болып табылады.

Қазақстан өзінің мемлекеттік құрылымы біртұтас мемлекет болып табылады. Жергілікті билік органдарының қарауына мыналар жатады: заңдылықты, құқықтық тәртіпті және азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, аумақтарды экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамыту мәселелері, жергілікті бюджетті қалыптастыру және орындау, жергілікті салықтарды, алымдарды белгілеу, бюджеттен тыс қорларды қалыптастыру, жергілікті коммуналдық шаруашылықты басқару, қоршаған ортаны қорғау, азаматтық хал актілерін тіркеуді қамтамасыз ету, Нормативтік актілерді және ҚР Конституциясы мен заңнамасына қайшы келмейтін өзге де өкілеттіктерді қабылдау (ҚР Конституциясының 87-бабы, 89-бабы). Тиісті аумақтағы атқарушы билікті облыс, қала және аудан әкімі басқарады. Облыс әкімін Премьер-Министрдің ұсынысы бойынша ҚР Президенті қызметке тағайындайды және қызметтен босатады. Президент Конституцияны, заңдарды бұзған немесе ар-намыс мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін іс-әрекеттер жасаған жағдайда аудандар мен қалалардың әкімдерін қызметінен босатуға құқылы.

Нәтижелер

АҚШ Конституциясына сәйкес сайлау жүйесі, оның ішінде Президент пен Конгресс сайлауы, штаттың заң шығарушы органы белгілейді. Осы себепті сайлау жүйесі ерекше, әртүрлі штаттардағы көптеген ұқсас жағдайлар сәйкес келмейді. Бүкіл ел үшін өмір сүруге қажетті біркелкі нормаларды енгізу үшін әр жолы АҚШ Конституциясына тиісті түзетулер енгізу қажет.

АҚШ президенті парламенттан тыс жанама сайлау арқылы сайланады [4, 102-б.]. Саяси партиялар кандидаттарды ұсыну бастапқы сайлау — праймериз арқылы өтеді, бұл саяси күштердің бастапқы сынамасы, қандай да бір кандидаттың танымалдығын алдын ала бағалау. 2000 жылы Демократиялық партияның кандидаты А. Гор оның қарсыласынан 0,2% - ға артық

дауыс алды, бірақ Дж. Буш (кіші) таңдаушылардың көп дауысын жинап (266 қарсы 271), АҚШ президенті болған.

АҚШ Президентінің өкілеттік мерзімі төрт жылды құрайды, бір тұлға қатарынан екі мерзімнен артық сайлана алмайды (АҚШ Конституциясына 22-түзету).

АҚШ конституциясында былай делінген: «Осы Конституцияны бекіту кезінде Құрама Штаттардың тууы бойынша азаматы болып табылмайтын немесе Құрама Штаттардың азаматтығында болмаған адам президент лауазымына сайлана алмайды; отыз бес жасқа толмаған және Құрама Штаттарда он төрт жыл бойы тұрақты тұрғылықты жері болмаған адам осы лауазымға тең түрде сайлана алмайды».

Қазақстан Конституциясына сәйкес президенттікке 40 жастан кіші емес, мемлекеттік тілді еркін меңгерген, еліміздің аумағында кемінде 15 жыл тікелей сайлау алдында тұрақты тұратын Қазақстан Республикасының азаматы сайлана алады (ҚР Конституциясының 41-бабы).

Бір тұлға қатарынан екі мерзімнен артық ҚР Президенті бола алмайды. Бұл шектеу Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне қолданылмайды (ҚР Конституциясының 42-бабы, 5-тармағы).

Президентті жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы бес жыл мерзімге Қазақстан Республикасының азаматтары сайлайды (ҚР Конституциясының 41-бабы).

АҚШ-та, егер кандидаттар сайлаушылардың көпшілік дауысын жинамаса, АҚШ Конституциясына 12 түзетумен қарастырылған Конгресспен Президентті сайлау ерекше рәсімі қолданылады. Қазақстанда мұндай жағдайларда қайта дауыс беру өткізіледі, оған неғұрлым көп дауыс жинаған екі кандидат қатысады (ҚР Конституциясының 41-бабы 5-тармағы).

Талқылау

АҚШ-та Конституция бойынша заң шығарушы билік екі палаталы Конгреске, атқарушы – Президентке, Сот – Жоғарғы және төмен тұрған федералдық соттарға сеніп тапсырылған. Биліктің барлық үш тармағы 5 түрлі түрде қалыптасты. АҚШ Конституциясының 2-бабы 1-бөлімі: «Атқарушы билік Америка Құрама Штаттарының Президентіне беріледі» деп белгілейді. АҚШ конституциясында «Мемлекет басшысы» сөзі қолданылмаған және ол мемлекеттік билік органдарының келісілген жұмыс істеуі мен өзара іс-қимылын қамтамасыз етпейді.

АҚШ «тежемелік пен тепе-теңдік» қағидаты негізінде құрылады, осыған сәйкес Президент, Конгресс және Жоғарғы сот бір-біріне ықпал етуге мүмкіндік беретін өкілеттіктерге ие.

АҚШ – президенттік республика. Басқарманың бұл формасы ең алдымен Президенттің қолында Мемлекет басшысы мен Үкімет басшысының өкілеттігінің бірігуімен сипатталады. Мемлекет басшысын – президентті – халық тікелей не жанама сайлау арқылы сайлайды (АҚШ-та алдымен Штаттардан таңдаушылар сайланады, содан соң олар ерекше алқа ретінде Ел президентін сайлайды). Президент қарулы күштердің бас қолбасшысы болып табылады. Президенттік республикада «тежемелік пен тепе-теңдік» жүйесі бойынша парламент үкіметті отставкаға жібере алмайды, ал президент парламентті тарата алмайды [4, 115 б.].

Президенттік республиканың ресми ерекшелігі премьер-министр лауазымының болмауы болып табылады. Президенттік республика билікті теориялық тұрғыдан қатаң бөлу қағидаты бойынша құрылады. Президенттік республика мемлекет басшысы мен үкімет басшысының өкілеттігін Президенттің қолында біріктірумен қатар мынадай сипатты ерекшеліктерімен ерекшеленеді: президентті сайлаудың парламенттік емес әдісі; үкіметті қалыптастырудың парламенттік емес әдісі және парламенттік жауапкершілік институтының болмауы; Президенттің парламентті тарату құқығының болмауы [8, 130 б.].

Қазақстандағы басқару формасы. Қазақстан республикасы президенттік басқару нысанындағы унитарлы мемлекет болып табылады (ҚР Конституциясының 2-бабы, 1-т.). Президент ауқымды билік өкілеттіктеріне ие: мемлекет басшысы болып табылады, оған атқарушы билік саласындағы негізгі айрықша құқыққа ие, жоғарғы бас қолбасшы болып табылады; президенттің жалпы басшылығымен жұмыс істейтін атқарушы биліктің дербес органы ретінде үкімет.

Президенттік басқару түрінде үкіметті президент тағайындайды, бірақ парламенттің сенімін қажет етеді. Сенімсіздік білдіру үкіметтің қызметін доғаруына, не Президенттің парламентті таратуына себеп болуы мүмкін.

Президент шығаратын нормативтік актілер жауапты министрі оларды контрасигнациялағаннан кейін ғана заңды күшіне.

Президенттің өкілеттігі. АҚШ конституциясы атқарушы билікті жүзеге асыруды бекіте отырып, Президенттің кейбір өкілеттіктерін анықтайды. Конституцияда қандай да бір алқалы үкімет немесе атқарушы билік органдарының құрылымы туралы ештеңе айтылмаған. Президент тәуелді емес, ол Конгреске есеп бермейді, оған бағынбайды және тек өз мандатына ие болған халық алдында ғана жауапты. Оның өкілеттігі кең көлемде қатаң шектерсіз бекітілген, бұл олардың ұдайы іс жүзінде өсуіне ықпал етті. Сонымен қатар, президенттік билік жеке диктатураға көшкен жоқ, өйткені ол әрқашан Конгресс пен Жоғарғы Соттың белгілі бір өкілеттіктерімен тежелген. АҚШ Президентінің негізгі өкілеттігі осы елдің Конституциясында атап көрсетілген (2-б., 2-т.). Алайда уақыт өте келе теория мен практикамен ойдағы (немесе «жасырын») өкілеттіктер ұғымы қалыптасқан, соның арқасында Президенттің конституциялық құқықтары мен міндеттері айтарлықтай кеңейген. Сонымен қатар, мемлекет басшысы Конгрес ертүрлі «берген құқықтар» жүйелі түрде беріледі.

АҚШ Конституциясына сәйкес «Президент Құрама Штаттар армиясы мен флотының және Құрама Штаттардың нақты қызметіне шақырылғанда жекелеген Штаттар полициясының бас қолбасшысы болып табылады; ол әрбір атқарушы департаменттің басшысынан оның құзыретіне жататын кез келген мәселе бойынша жазбаша пікір талап ете алады; және оған импичмент тәртібімен соттау жағдайларын қоспағанда, Құрама Штаттарға қарсы жасалған қылмыстар үшін үкімдерді орындауды кейінге қалдыру және кешірім жасау құқығы берілген. Ол қатысып отырған сенаторлардың үштен екісі мақұлдаған жағдайда, халықаралық шарттар жасасуға; кеңес пен Сенаттың келісімімен елшілерді және өзге де өкілетті өкілдер мен консулдарды, Жоғарғы Соттың судьяларын, сондай-ақ Конституцияда тағайындалуы туралы, Құрама Штаттардың барлық басқа да лауазымды адамдарын тағайындау туралы өзге де қаулылары мен лауазымдары заңда белгіленген (2-б., 2 және 3-т.).

Президенттің Сенат сессиялары арасындағы кезеңде Сенат сессиясы аяқталғанға дейінгі мерзімге лауазымдық өкілеттіктер бере отырып ашылатын барлық бос жұмыс орындарын алмастыруға құқығы бар.

Президент Конгреске Одақтың жағдайы туралы ақпаратты мерзімді түрде беріп тұрады және оның қалауы бойынша қажет әрі пайдалы деп санайтын шараларды ұсынады; төтенше жағдайларда ол екі палатаны немесе олардың бірін шақырады, ал сессияны кейінге қалдыру уақытына байланысты палаталар арасында келіспеушіліктер болған жағдайда қажет деп санайтын уақытқа өзі ауыстырады; ол елшілерді және басқа да өкілетті өкілдерді қабылдайды, заңдардың нақты сақталуын қамтамасыз етеді және Құрама Штаттардың барлық лауазымды анықтайды.

Өкілдер палатасы мен Сенат қабылдаған әрбір заң жобасы заң болудан бұрын АҚШ Президентіне ұсынылады; егер ол заң жобасын мақұлдаса, оған қол қояды. Егер мақұлдаса, онда оны өз қарсылықтарымен бірге соңғысы ұсынылған палатаға қайтарады. Сенат пен Өкілдер Палатасының келісімі қажет барлық қаулылар, қарарлар немесе шешімдер (отырысты кейінге қалдыру туралы шешімді қоспағанда) Президентке ұсынылады және ол мақұлданғаннан кейін ғана күшіне енеді. Америка Президентінің айрықша кең өкілеттігі Конституцияның мәтініне емес, Жоғарғы соттың шешімдеріне, Конгресс қарарларына және «сыртқы егемендік» доктринасына негізделген. Соңғысы «ішкі»-ден айырмашылығы «сыртқы» егемендігі штаттардың өкілеттігін беруден туынды емес, федерацияның құрылу актісінен туындайтын деген тұжырымға сүйенеді. Президент – федералдық атқарушы биліктің жеке-дара тасымалдаушысы, ал сыртқы саясатты жүзеге асыру оның прерогативін құрайтындықтан, тиісінше сыртқы саясатқа басшылық мемлекет басшысының қарауына жатқызылған [5, 61-63 б.].

Қазақстанда республиканың Президенті өкілеттігі Конституцияда анық және айқын жазылған (ҚР Конституциясының 40-б., 44-б.). Мәселен, Президент азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, ҚР Конституциясы мен заңдарын сақтауға кепілдік береді; Қазақстан Республикасының егемендігін, қауіпсіздігін және аумақтық тұтастығын қорғау, ұлттық-мемлекеттік құрылым мәселелері бойынша шешімдерді іске асыру жөнінде қажетті шаралар қабылдайды; Қазақстан Республикасының ішкі және халықаралық қатынастарда өкілдік етеді; келіссөздер жүргізеді және Қазақстан Республикасының шарттары мен келісімдеріне қол қояды, Республика жасасқан шарттардың, келісімдердің және ол қабылдаған міндеттемелердің сақталуын қамтамасыз етеді; оның жанында тіркелген дипломатиялық және өзге де өкілдердің

сенім грамоталары мен кері шақырып алу грамоталарын қабылдайды; Мәжіліс Сенатына шет мемлекеттердегі ҚР дипломатиялық және өзге де өкілдерін тағайындау үшін кандидатураларды ұсынады; елдің ішкі және сыртқы саясатын іске асырудың аса маңызды мәселелері бойынша мәжіліске; Министрлер Кабинетінің ұсынысы бойынша Министрлік, мемлекеттік комитеттер мен басқа да мемлекеттік басқару органдарын құрады және таратады, кейіннен осы мәселелер бойынша жарлықтар Мәжіліс палаталарының бекітуіне енгізу; Сенат Төрағасы қызметіне сайлау үшін мәжіліс Сенатына кандидатураны ұсынады; Мәжіліс палаталарының қарауына және бекітуіне Премьер-Министрдің кандидатурасын ұсынады және ол орнынан түскен, Мәжіліс палаталары қабылдаған Премьер-министрге сенімсіздік білдірген жағдайда не Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген басқа да жағдайларда қызметтен босатады; Премьер-Министрдің ұсынысы бойынша Министрлер Кабинеті мүшелерін бекітеді және оларды қызметтен босатады; ҚР Бас Прокурорын және Есеп палатасының төрағасын кейіннен Мәжіліс Сенатымен бекіте отырып, қызметке тағайындайды және қызметтен босатады; Мәжіліс Сенатына Конституциялық Соттың Төрағасы мен судьяларын, Жоғарғы Соттың Төрағасы мен судьяларын, ҚР Орталық Банкі Басқармасының Төрағасын, ҚР табиғатты қорғау жөніндегі мемлекеттік комитетінің Төрағасын қызметке кандидатураларды ұсынады; Сыртқы істер, қорғаныс, ішкі істер министрлерін қызметке дербес тағайындайды, Премьер-Министрдің ұсынуы бойынша заңға сәйкес облыстар мен Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларының әкімдерін қызметке тағайындайды және қызметтен босатады.

Президент Конституцияны, заңдарды бұзған немесе әкімнің ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін іс-әрекеттер жасаған жағдайда өз шешімімен аудандар мен қалалардың әкімдері қызметінен босатуға құқылы, Республиканың мемлекеттік басқару органдары мен әкімдердің актілерін олар заң нормаларына сәйкес келмеген жағдайда тоқтата тұрады, күшін жояды, ҚР Министрлер Кабинетінің отырыстарында төрағалық етуге құқылы, Қазақстан Республикасының заңдарына қол қояды және жария етеді, заңды қайтадан талқылау және дауыс беру үшін өз қарсылықтарымен бірге Республиканың демократиялық институттарына, оның тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығына, саяси тұрақтылығына, азаматтарының қауіпсіздігіне елеулі және тікелей қатер төнген және мемлекеттің конституциялық органдарының қалыпты жұмыс істеуі бұзылған жағдайда, Премьер-Министрмен және республика Парламенті палаталарының төрағаларымен ресми консультациялардан кейін, Қазақстанның бүкіл аумағында және оның жекелеген жерлерінде төтенше жағдай енгізуді, Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерін қолдануды қоса алғанда, аталған мән-жайлар белгілейтін шаралар қабылдайды, бұл туралы Республика Парламентін дереу хабардар ете отырып, Қарулы Күштердің жоғары қолбасшылығын тағайындайды және қызметтен босатады, жоғары әскери атақтар береді; ҚР ордендерімен, медальдарымен және грамотасымен марапаттайды, ҚР біліктілік және құрметті атақтарын береді; ҚР азаматтығы және саяси баспана беру мәселелерін шешеді; мәжіліс Сенатына рақымшылық жасау туралы актілерді қабылдау туралы ұсыныстар енгізеді және ҚР соттары сотталған адамдарға кешірім жасауды жүзеге асырады, Ұлттық қауіпсіздік қызметінің Төрағасын қызметке тағайындайды және қызметтен босатады, кейіннен осы мәселелер бойынша жарлықтарды Мәжіліс Сенатының бекітуіне енгізеді.

АҚШ-та министрліктер Қазақстанға қарағанда заңмен құрылады. АҚШ президенті ҚР Президентіне қарағанда сенаторларға сенаторларды тағайындауға уәкілетті емес. Қазақстанда Мәжіліс Сенатының 15 мүшесін Сенатта қоғамның ұлттық-мәдени және өзге де маңызды мүдделерінің өкілдігін қамтамасыз ету қажеттілігін ескере отырып, ҚР Президенті тағайындайды (ҚР Конституциясының 50-бабы 2-тармағы).

АҚШ-та агрессия жағдайында соғысты жариялау құқығы Конгреске тиесілі. Қазақстанда Президент Республикаға қарсы агрессия жасалған не оның қауіпсіздігіне сырттан тікелей қатер төнген жағдайда республиканың бүкіл аумағында немесе оның жекелеген жерлерінде соғыс жағдайын енгізеді, ішінара немесе жалпы мобилизация жариялайды және бұл туралы Республика Парламентіне дереу хабарлайды.

А.А. Мишин атап өткендей, Президент республикаларында соғысты жариялау құқығын Президент іс жүзінде жүзеге асырады, бірақ Конституция бойынша ол парламенттің айрықша өкілеттілік саласына кіреді [3, 21 б.]. Бұл АҚШ-та айқын көрінеді. 1973 жылы АҚШ Конгресі қабылдаған әскери өкілеттіктер туралы қарар Президенттің АҚШ Қарулы Күштерін әскери іс-қимылдарға қатысу үшін жіберу конституциялық құқығы тек АҚШ Конгресінің соғысты жариялауы, заңмен арнайы уәкілдік беру немесе АҚШ-қа шабуыл жасау, иелену не олардың

қарулы күштеріне байланысты жалпыұлттық төтенше жағдай негізінде жүзеге асырылуы мүмкін деп белгілеген. Егер Президент кешуілдетпей әрекет етуге мәжбүр болса, онда ол Конгреске оны әскерлерді жіберуге мәжбүр еткен мән-жайларды, сондай-ақ осы акцияның негізінде орын алған конституциялық және заңнамалық өкілеттіктерді көрсететін жазбаша баяндама беруге міндетті. Іс жүзінде Президент соғысты жариялау құқығы Конгреске тиесілі екенін көп ескермеген, мән-жайларға байланысты мақсаттылық түсініктерін басшылыққа ала отырып әрекет еткен. Конгресстің құжаттамасы АҚШ-тың өз Қарулы күштерін шетелде 200-ден астам рет пайдаланғанын және тек бес жағдайда ғана соғысты Конгресс жариялағанын көрсетеді.

Қорытынды

Демек, салыстыру қорытындысы бойынша АҚШ және Қазақстанның президенттік институттары арасында парламентке жолдау құқығы, Президент ұсынатын лауазымды тұлғаларды тағайындауға, бекітуге, сайлауға сенаттың қатысуы, veto құқығы, қарулы күштердің бас қолбасшылығы, бір адам қатарынан екі мерзімнен артық президент бола алмайды. Ал айрықша белгілер ретінде мыналарды атауға болады: жас шамасындағы (президенттікке үміткерлер үшін ҚР-да 35 және АҚШ-та 40 жастан), Қазақстанда премьер-министр лауазымының болуы және Министрлер кабинеті қызметі Парламент пен Президент алдында жауапты; ҚР Президенті төрелік, үйлестіруші, кепілдік беретін функцияларына; заң шығару бастамасына, Парламентті тарату, референдум тағайындау, жергілікті атқарушы билік органдарының басшыларын тағайындау және қызметтен босату құқығына ие. Қазақстан Президенті АҚШ Президентіне қарағанда өз өкілеттілігі аяқталғаннан кейін өмір бойы Сенат мүшесі қызметін атқарады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>.
- 2 Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы 1995 жылғы 16 қазандағы № 2529 Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңы: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002529>.
- 3 АҚШ Конституциясы 1787 жылғы 17 қыркүйек: <https://online.zakon.kz/Document/>
- 4 Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. М., 2009. С. 180.
- 5 Баглая М.В., Лейуо Ю.И. Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов / М., Энтина, 2004. - С. 372.
- 6 Лафитский В. И. Конституционный строй США: монография. М., 2007. - С. 25.

REFERENCES

- 1 Criticism of the Constitution of the Republic of Kazakhstan Constitution of 1995 August 30 Referendum in the Republican Party: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>.
- 2 Laws of the Great Parliament of the Republic of Kazakhstan and the Deputy of March 16, 1995 № 2529 of the Great Constitution of the Republic of Kazakhstan: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002529>.
- 3 US Constitution September 17, 1787: <https://online.zakon.kz/Document/>
- 4 Mishin A.A. (2009). Constitutional (state) law of foreign countries. M., 2009. S. 180. [in Russian].
- 5 Baglaya M.V., Leiyuo Y.I. (2004). Constitutional law of foreign states: textbook for universities / M., Entina, 2004. - 372. [in Russian].
- 6 Lafitsky V. I. (2007). Constitutional system of the USA: monograph. M., 2007. - 25.[in Russian].

М.Е. Бихиянова

Инновационного Евразийского университет, Казахстан

Конституционный статус президентов Республики Казахстан и США

Основная проблема: В статье проведен сравнительно-правовой анализ конституционных статусов Президентов Республики Казахстан (РК) и США. Исследование проводилось по соответствующим положениям Конституции изучаемых стран и по критериям:

форма размещения; форма правления; выборы президентов и полномочия; цензура, установленная для кандидатов в президенты и т. д. Были отмечены особенности правового статуса института президентства указанных стран, в том числе в следующих вопросах: участие в формировании верхней палаты парламента, министерств и иных органов государственного управления; взаимодействие с парламентом и судебными ветвями власти; полномочия в области обороны и безопасности; международные отношения; законотворчество и др.

Цель: раскрыть содержание правового статуса президента Республики Казахстан, раскрыть доктринальный, конкретный, нормативный правовой статус главы государства, проанализировать особенности Президента Республики Казахстан, его нормативный и фактический статус. В статье оценивается конституционно-правовой статус Президента Казахстана по отношению к административно-правовому статусу, анализ статусных позиций института "Президент" как главы государства и высшего должностного лица, осуществляющего функции государственного управления в контексте конституционных основ.

Методология: методологическая основа исследования, работа основана на совокупности научных методов познания явлений: сравнительная Юриспруденция, метод догматического анализа правовых актов и др., что позволило выявить в совокупности проблемы конституционно-правового статуса президента Республики Казахстан, установить факт объединения элементов суперпрезидентской формы правления.

Результаты и их значимость: следовательно, по итогам сравнения между президентскими институтами США и Казахстана право послания в парламент, участие Сената в назначении, утверждении, выборах должностных лиц, предлагаемых президентом, право вето, Главное командование вооруженных сил, одно лицо не может быть президентом более двух сроков подряд.

Ключевые слова: Конституция, Президент, Премьер-Министр государство, федерация, Правительство, парламент.

M.E. Bikhyanova

Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

Constitutional Status of the Presidents of the Republic of Kazakhstan and the USA

The article provides a comparative legal analysis of the constitutional statuses of the Presidents of the Republic of Kazakhstan (ROK) and the United States. The study was conducted according to the relevant provisions of the Constitution of the studied countries and according to the criteria: form of placement; form of government; presidential elections and powers; censorship established for presidential candidates, etc. The peculiarities of the legal status of the institution of the presidency of these countries were noted, including the following issues: participation in the formation of the upper house of the Parliament, ministries and other government bodies; interaction with the Parliament and judicial branches of the Government; powers in the field of defense and security; international relations; lawmaking, etc.

Purpose: to reveal the content of the legal status of the President of the Republic of Kazakhstan, to reveal the doctrinal, specific, normative legal status of the head of state, to analyze the features of the President of the Republic of Kazakhstan, his normative and actual status. The article evaluates the constitutional and legal status of the President of Kazakhstan in relation to the administrative and legal status, analyzes the status positions of the 'President' as the head of the state and the highest official performing the functions of public administration in the context of constitutional foundations.

Methodology: the methodological basis of the research as well as the work is based on a set of scientific methods of phenomena cognition: comparative Jurisprudence, the method of dogmatic analysis of legal acts, etc., which made it possible to identify the problems of the constitutional and legal status of the President of the Republic of Kazakhstan, to establish the fact of combining elements of the super-presidential form of the government.

The results and their significance: therefore, based on the results of a comparison between the presidential institutions of the United States and Kazakhstan, the right to address the Parliament, the participation of the Senate in the appointment, approval, election of officials proposed by the

President, the right of veto, the General Command of the Armed Forces, one person cannot be a president for more than two consecutive terms.

Keywords: Constitution, President, Prime Minister, state, Federation, Government, Parliament.

Қолжазбаның редакцияға келіп түскен күні: 03.03.2024 ж.